

PROJEKAT: PARADIGME DISKURSA KULTURE U CRNOJ GORI

SVJESNI aktuelnosti i težine zadatka, nastojali smo da u osmišljavanju i radu na ovom projektu okupimo naučnike — istraživače iz oblasti koje se nalaze u temeljima kulture u Crnoj Gori, a za koje smo bili sigurni, na osnovu referenci, da su kompetentni, i koji uspješno mogu međusobno saradivati i jedni drugima biti i oponenti u pravom smislu, od posebne koristi. Svjesni smo i koje oblasti bi bilo neophodno obraditi, ali i šta je moguće uraditi u temporalnom ograničenju. Žalimo što mnoge oblasti nijesmo mogli pokriti iz određenih objektivnih razloga, ali vjerujemo da će rezultati našeg rada inicirati dalji rad, tj. osmišljavanje novog projekta u kome bi se pokrile mnoge druge oblasti. Zadatak koji smo pred projektno istraživanje postavili jeste interpretacija dominantnih modela kulture u Crnoj Gori. Istraživanje je trebalo da odgovori na fundamentalno pitanje: *U kom stepenu saglasnosti se bazični kulturološki atributi pojavljuju u različitim diskursima kulture?* Odrednice crnogorske kulture koje upućuju na postojanje različitih *kulturnih krugova*, odnosno *kulturnih identiteta* koje baštini kulturna istorija Crne Gore, na primjer: *slovenski, mediteranski, kontinentalni, orijentalni, vizantijski, zapadni, istočni, evropski, balkanski*. Jedan od prioriternih zadataka istraživanja bio je da uputi na postajanje različitih *kulturnih krugova*, odnosno *kulturnih identiteta*.

U istraživački tim okupili su se: akademik Nenad Vuković, rukovodilac projekta; prof. dr Siniša Jelušić, sada član CANU, teoretičar književnosti; dr Čedomir Marković, arheolog; doc. mr Abaz Dizdarević, likovni umjetnik; dr Dragana Kujović, orijentalista; mr Zorica Mrvaljević, etnolog; dr Slobodan Jerkov, muzikolog; mr Petar Ćuković, istoričar umjetnosti; akademik profesor Branimir Mitrović i doc. dr Pavle Stamenović, arhitekta; prof. dr Maja Bogojević, filmski teoretičar; mr Lucija Đurašković, istoričar umjetnosti.

Neophodno je bilo postaviti teoretske osnove kao zračno polazište za sve segmente kojima smo se bavili. Tim vrlo složenim pitanjem bavio se profesor Jelušić (redovni profesor Univerziteta Crne Gore). Autor je pošao od toga da se u

istraživanju teme *Paradigme diskursa crnogorske kulture* postulira polazna teza o kulturi kao polifonoj strukturi (termin koji u književnu teoriju uvodi M. M. Bahtin), za koju je karakterističan atribut prožimanja, nerijetko prožimanja suprotnosti / *coniunctio oppositorum*. Naravno, ovaj postulat ne može imati ravnopravno značenje u modelima sistema kultura koji se u formi *idealnih tipova* pred istraživače postavlja. Otuda, ističe profesor Jelušić, smisao pitanja: U kom stepenu je ovaj *coniunctio* prisutan u, uslovno, sistemu kultura na prostoru Crne Gore i da li one tvore moguću paradigmatšku metastrukturu, koja će biti dovoljno diferencirana u odnosu na sisteme kultura drugih prostora. „Ukoliko dopustimo mogućnost prisutnosti analognih struktura, s obzirom na to da ove konstituišu jedinstveni sistem mediteranske kulture (F. Brodel), analizom se pokušava utvrditi stepen specifične diferencije / *differentia speacifica*, paradigme crnogorske kulture” (Jelušić). Dalje, on dolazi do tvrdnji koje potvrđuju ono što je postavljeno kao pitanje u projektu, a to je da se ovaj stepen najvećma povezuje s prisutnošću diferenciranih sistema kulture: latinskom (katoličkom), vizantijskom (pravoslavnom), islamskom i vezama koje se među njima uspostavljaju. Pokazuje se kako u okvirima jedne, uopšte uzev, moguće analogne formalne strukture kulture sadržinski atributi kultura na prostoru Crne Gore tvore precizno diferenciran, njoj imanentan sistem.

Zahvaljujući arheologu dr Čedomiru Markoviću, mogli smo početi od praistorije na crnogorskim prostorima. U studiji naslovljenoj *Kulturna i populaciona prožimanja u praistoriji Crne Gore* autoru je bio cilj da se na osnovu raspoložive arheološke građe ukaže na kulturna i populaciona prožimanja koja su se tokom praistorije događala na tlu Crne Gore. Rezultati istraženih praistorijskih lokaliteta pokazuju da su kulturnim i populacionim prožimanjima inicirane smjene postojećih i nastajanje novih kultura. Kulturna i populaciona prožimanja na teritoriji Crne Gore moguće je pratiti kroz čitavu epohu praistorije, od starijeg kamenog doba — paleolita, do rimske dominacije. Geomorfologija Crne Gore i povoljni klimatski uslovi koji su vladali tokom zadnjeg međuleđenog i ledenog doba omogućili su da se prve ljudske zajednice nastane na prostoru Crne Gore. O počecima naseljavanja svjedoči jedan broj istraženih pećinskih staništa, među kojima je najznačajnija pećina Crvena stijena, ističe autor, koja se danas uzima kao reprezent razvoja paleolitskih i mezolitskih kultura centralnog Balkana i šire. Istraženi lokaliteti omogućavaju da se sagledaju i sve one krupne promjene koje nastaju na kraju paleolita. Autor sugerije da izvjesni nalazi upućuju na postojanje određenih veza i s udaljenim mezolitskim kulturama jugozapadne i zapadne Evrope. Smjenu neolitskih kultura s kulturama nove epohe — *neolita*, izazvanu velikim i čestim etničkim pomjeranjima na širem području Karpatskog basena i Balkana,

moгуće je pratiti i na području Crne Gore zahvaljujući rezultatima s arheoloških istraživanja. I za sagledavanje razvoja bronzanog doba uzimaju se u obzir geografske, odnosno geomorfološke karakteristike Crne Gore u okvirima kojih se tokom ovog perioda javljaju određene specifičnosti koje diktiraju izdvajanje većih kulturnih cjelina sa sličnim ili istovjetnim manifestacijama. Pri kraju poznog bronzanog doba, koje istovremeno označava i prelaznu fazu u novu epohu — gvozdeno doba, dolazi do pomjeranja stanovništva, da bi se početkom gvozdenog doba na prostoru od jugoistočne Bosne i jugozapadne Srbije, pa do srednje Albanije, zahvatajući i Crnu Goru, formirala jedna veća zajednica obilježena sličnim ili istovjetnim manifestacijama materijalne i duhovne kulture, poznata pod zajedničkim imenom Iliri. U studiji vidimo da tokom mlađeg gvozdenog doba, u kome su Iliri dostigli svoj najviši uspon u društvenoekonomskim odnosima, stvarajući najznačajniju društvenopolitičku organizaciju — Ilirsku državu, uticaji sa strane bivaju posebno intenzivni. Grčke kolonije osnovane na jadranskoj obali i ostrvima održavaju stalne kontakte s ilirskim stanovništvom, što ostavlja duboke tragove u kulturi. Pojava novih elemenata u materijalnoj i duhovnoj kulturi mlađeg gvozdenog doba Crne Gore uticala je da se gotovo svi ranije uspostavljeni odnosi bitno izmijene. Osvajačke pretenzije Rima započete početkom 3. vijeka stare ere okončale su se porazom i propašću Ilirske države 168. godine stare ere.

Abaz Dizdarević u studiji naslovljenoj *Kontrasti i sinteza različitosti u umjetnosti Crne Gore* polazi od toga da se kultura određene sredine, ili određene društvene zajednice, ne stvara naprečac, niti zavisi od doprinosa samo jedne generacije, jer kao što život ne nastaje rađanjem pojedinca, i ne nestaje završetkom njegovog života, tako kultura mora biti cjelokupnost stvaranja brojnih generacija u prošlosti i sadašnjosti. Autor naglašava da je osnov za formiranje svijeta kakvog danas poznajemo sadržan u oblikovanju koje su migracije stanovništva nosile sa sobom i da je ljudska istorija u velikom dijelu zavisila od pomjeranja stanovništva: „Na taj način su prožimane i različitosti kultura, tradicija i običaja. U takvim okolnostima fenomenu migracija pripisujemo ključnu ulogu u formiranju savremene civilizacije.” Migracije autor posmatra kao proces kretanja ili pomjeranja ljudi, bilo preko međunarodnih granica, bilo unutar državnih migriranja, i ta pomjeranja obuhvataju bilo koju vrstu procesa kretanja, bez obzira na uslovljenost takve akcije. Izmještanje ljudi u nove prostore, bez obzira na uzroke, determiniše takve grupe ljudi kao migrante. U tom smislu, autor konstatuje, postoji više kategorija migracija, koje uključuju: izbjegličke migracije, migracije uslovljene progonom, socioekonomske i mnoge druge vrste stalnog ili privremenog izmještanja ljudi: „Svakako da migracije ne pripadaju samo aktuelnom vremenu, zapravo to je fenomen koji je star

koliko i samo čovječanstvo.” Autor zaključuje da se ovom fenomenu pripisuju sva kretanja ljudi iz njihove primarne pozicije (mjesto rođenja), bilo da je riječ o migracijama koje se odnose na preseljavanja unutar države ili međudržavnim migracijama, kao i o onim selidbama s jednog kontinenta na drugi. Koliko su ovi procesi uticali na današnji izgled materijalne kulture u Crnoj Gori, autor je prezentovao u ovoj studiji.

Lucija Đurašković u studiji naslovljenoj *Marijanski kult u sakralnoj umjetnosti Crne Gore* istražuje prisutnost kulta Bogorodice na prostoru Crne Gore, kao i specifičnosti projavlivanja tog lika u sakralnoj likovnoj umjetnosti, prevashodno na freskama i ikonama. Na bazi terenskih istraživanja i interpretacije literature došlo se do jasnijeg uvida u tipologiju i ikonografsko-likovne karakteristike u prikazima Bogorodice, posebno imajući u vidu kompleksnost cjelovitog prostora Crne Gore. Autorka je u ovoj studiji ukazala na to da je marijanski kult jedan od najstarijih i najprisutnijih u Crnoj Gori, a time i najznačajniji, uzimajući u obzir istraživanja koja cjelovito ili parcijalno obuhvataju njen geografski prostor, gdje se uočavaju karakteristične različitosti ili sličnosti u odnosu na njegovu prisutnost i njegovanje, kao i osobenosti miješanja zapadnih i istočnih uticaja u hrišćanskoj likovnoj umjetnosti utemeljenoj na samom početku srednjeg vijeka, a čije su likovne transformacije primijetne do danas, zavisno od različitih faktora koje bi, posebno, u nekom od daljih proučavanja valjalo istražiti. Prema ovom smjeru kretala se i konkretizacija, uz izdvajanje određenih karakterističnih primjera koji ukazuju na genezu i eventualne transformacije ikonografsko-estetskih načela. Ovim se, istovremeno, otvorio niz značajnih pitanja koja samom svojom sadržinom pružaju mogućnost za bliže estetsko i tipološko sagledavanje i definisanje odraza marijanskog kulta u sakralnoj likovnoj kulturi Crne Gore — zaključuje autorka. Opšta analiza hrišćanskog kulta na području primorske, centralne i sjeverne regije Crne Gore pokazala je da ove prostore karakterišu određene specifičnosti, posebno ako znamo da se navedenim područjem protezala granica Romejskog carstva, kao primjer izdvojena su dva bitna činioca koja su uticala na širenje i prihvatanje hrišćanstva na području Crne Gore. Još prije zvanične podjele (naglašava se u studiji) crkve 1054. godine na katoličku i pravoslavnu, benediktinski red (monaška zajednica koju je u prvoj polovini VI vijeka u južnoj Italiji utemeljio prepodobni Benedikt Nursijski) je osnivanjem manastira na istočnoj obali Jadrana uveliko doprinio da narod na ovim prostorima primi i duhovno prihvati hrišćansku vjeru, a s njom i određeni hrišćanski kult.

Zorica Mrvaljević je studiju nasloвила *Narodne umotvorine kao izraz crnogorskog etničkog bića i kulture*. Motivacija za rad s navedenom temom (kako sama autorka ističe) proistekla je iz angažovanja na iznalaženju i sakupljanju

jednog dijela narodnih umotvorina koje su objavljivane u starim crnogorskim periodičnim izdanjima: časopisima, listovima, almanasima, kalendarima i novinama publikovanim u periodu od 1871. godine do balkanskih ratova. Došla je do podataka da su u granicama današnje Crne Gore u tom periodu izlazile trideset četiri publikacije, s više stotina brojeva, devet u Boki, Nikšiću i Podgorici, a sve ostale na Cetinju: „One sada predstavljaju majdan informacija za brojne oblasti naučnog istraživanja, a naročito su korisne za istraživanja sa folklorističkom i etnološkom problematikom, koja je, kao što znamo, temeljna odrednica kulturnih identiteta svih naroda” (Mrvaljević). Ona je dosad pregledala sve periodične publikacije iz navedenog vremena i izdvojila sve što se odnosi na narodne izreke, poslovice, igre, zagonetke, praznovjerice, zdravice i kletve. Istakla je da dalje radi na prikupljanju pjesama, priča, anegdota i predanja inspirisanih junacima, događajima i uopšte životnim prilikama crnogorskog naroda, objavljenim u navedenim periodičnim publikacijama. Očito je da u naše vrijeme narodne umotvorine, kao i običaji, nestaju zajedno s načinom i oblicima ranijeg života i starijim generacijama, ali i pred dinamikom i zahtjevima savremenog društva, naročito kroz urbanizaciju kolektivne svijesti. Pri tome, već sada se može zaključiti da su neke od njih, kao na primjer deseteračke pjesme ili poslovice, i sada popularne. Doduše, njihovi sadržaji se uveliko prilagođavaju savremenom dobu, ali forma ostaje ista. Ipak, još uvijek je aktuelan jedan broj narodnih umotvorina sa sačuvanim izvornim sadržajem, kao što su predanja ili izreke koje nose pouku, poruku, istinu i neprolazne kodekse moralnog življenja.

Slobodan Jerkov u studiji naslovljenoj *Muzički život u Crnoj Gori* polazi od toga da je geografski prostor današnje Crne Gore bio u neposrednoj blizini najstarijih kultura Južne Evrope, o čemu svjedoči Crvena stijena u kojoj je pronađena svirala od kosti divokoze stara oko 40.000 godina, što je rijedak primjerak muzičkog instrumenta. Potom slijedi dugi vremenski period u kome se ne zna pouzdano kakvo je bilo muzičko stvaralaštvo. Tek od kraja drugog milenijuma antičkog doba, ističe autor, kada su veći dio Balkana naseljavala ilirska plemena, saznajemo o njihovom životu, pa i bavljenju muzikom. Muzička kultura tog doba ostavila je traga i u našim narodnim pjesmama i igrama koje se i danas izvode. Pored raznih običaja, najupečatljiviji, najstariji i najočuvaniji primjer vezan je za *tužbalice*. Dalje su se smjenjivali i miješali razni narodi na ovom prostoru, i svi su imali svoje instrumente i muziku, a kad su Balkansko poluostrvo naselila slovenska paganska plemena, promijenila se i muzika. Neke pjesme su nastale ukrštanjem sa starorimskim i helenskim običajima, a za neke se može smatrati da su ih Sloveni donijeli iz pradomovine. Pored veoma starih napjeva i muzičkih instrumenata, u Crnoj Gori se mogu vidjeti i

stare igre — *kola*. Muzikolozi su zaključili da je u srednjem vijeku muzički život na Balkanu bio sličan onom u zapadnim zemljama jer je i društvenoekonomska struktura bila na istom stupnju. Sredinom XV vijeka Crna Gora pada pod osmanlijsku vlast i tada ponovo dolazi do mijenjanja socioekonomskih prilika. U takvoj atmosferi življenja uloga muzike, a samim tim i instrumentata, nije bila ista. Pored *gusala*, u upotrebi je bio *bubanj*, i to su duže vrijeme bili jedini instrumenti. O narodnom muzičkom stvaralaštvu ljudi koji su prihvatili islam na ovom prostoru ne zna se mnogo, sem da se orijentalna melizmatika mogla širiti samo na osnovi koja je već postojala u našim narodnim pjesmama. Najvažnije kod ovih melizama jeste da njihova prisutnost u starijim narodnim pjesmama pokazuje određenu suzdržanost. Takođe, ni o muzičkom narodnom stvaralaštvu Albanaca koji žive u Crnoj Gori dosad ništa nije zabilježeno, niti stručno obrađeno. U pojedinim djelovima Primorja postojali su povoljniji uslovi za muzički život koji je u većoj mjeri bio kanalisiran zapadnoevropskom muzikom. Na geografskom prostoru današnje Crne Gore i Balkana, autor zaključuje, korišćeni su razni muzički instrumenti koji pripadaju udaračkim, duvačkim, žičanim i drugim grupama. Nastali su u doba antike, ili ranije, na Dalekom istoku. Jerkov dalje naglašava da *crnogorsko narodno pjevanje* pripada zaleđu južnodinarskog pjevačkog područja, i da su glavne odlike: monofonija, u pojedinim krajevima i sekundna dijafonija (narodni nazivi su *izglasa* ili *izvika*), melodika je uskog ambitusa, epsko pjevanje izvodi se uz pratnju jednostrunih gusala, dok je evidentna prevaga čiste lirike nad obrednom. Ljestvični niz je u okviru *kvintnog dura* ili *kvintnog moldura*, odnosno *antičkog dura*. Tokom vjekova nije unošeno mnogo noviteta u napjeve, bez obzira na velike kulturne pritiske Istoka i Zapada. Takođe, *narodne igre* predstavljaju dio bogate kulturne tradicije svih naroda koji žive u Crnoj Gori. Skoro svaki kraj ima svoju narodnu nošnju, igre i kola, kao i odgovarajuću pjesmu ili instrumentalnu pratnju.

Dragana Kujović u studiji naslovljenoj *Prilog tumačenju orijentalno-islamskog identitetskog znaka u Crnoj Gori* polazi od toga da je identitet, pojedinačni ili kolektivni, višestruk, da pojedinac i kolektiv ne mogu biti svedeni na jedan identitet, i u vezi s tim ni kulturni identitet ne može biti sagledan bez svih elemenata i atributa koji ga sačinjavaju. Identitet se uspostavlja razlikom prema Drugom. Svijest o *tudem* dovedena je u pitanje kada razmišljamo na nivou multikulturalnog, kada se isti elementi rasprostiru u pluralnom identitetskom krugu, objedinjeni zajedničkim imeniteljem. Orijentalno-islamski identitetski znak, koji na našim prostorima možemo nazvati i elementima prepoznavanja osmanskog nasljeđa, ističe autorka, uočava se kao prateći dio naše sveukupne kulturne prošlosti, odnosno sadašnjosti. Ovdje se polazi od koncepata

kulturnog identiteta, kulture sjećanja, odnosno kulture zaborava. U vezi s tim, preuzima se definicija kulturnog identiteta kao odraza jedne vrste kolektivnog. Kultura sjećanja se izdvaja kao segment kulturnog identiteta i čine je mehanizmi društvenog prenošenja znanja o prošlosti, njene obrade, preinačavanja ili planskog zaborava, kako bi se konstruisala individualna, odnosno kolektivna slika prošlosti. Muzej se određuje kao medij čije su osobenosti uvijek u procesu redefinisanja. Muzejski predmeti se biraju i mogu da budu pokazani i tumačeni uvijek na nov ili drugačiji način. Autorka je stekla utisak da su teme orijentalnih zbirki u svim muzejima u Crnoj Gori gotovo identične i razlikuju se samo po geografskom području koje je sastavni dio njihovog naziva. Kada je riječ o orijentalno-islamskom nasljeđu u muzejima u Crnoj Gori, obično se na jednom prostoru smještaju narodna nošnja, djelovi posuda i pokućstva, priključuje se pokoji jatagan, sablja, rašireni rukopisni Kur'an ili neka druga knjiga pisana arapskim pismom: „Na taj način, izloženi predmeti očigledno i popularno svjedoče o prisustvu islamskog orijenta na našim prostorima, zadovoljavajući uhodanu, pojednostavljenu i očekivanu predstavu o ovom segmentu našeg kulturnog nasljeđa.” Identitet bošnjačko-muslimanskog nasljeđa najčešće se izjednačava s odrednicom *orijentalno-islamski*. Ovdje se uzima u obzir to da su baštinici i stvaraoci orijentalno-islamske kulture na prostoru Crne Gore, i šire na balkanskom prostoru, muslimani i da je to, ukoliko je riječ o nasljeđu, zapravo, uslovno rečeno, osmansko nasljeđe, koje niti je u potpunosti islamsko, jer je oblikovano prema uticajima lokalne kulturne morfologije, niti umrtvljena tvorevina minulih vremena osmanske i postosmanske istorije na ovim prostorima: „Odrednica *bošnjačko-muslimanski* predstavlja precizno upućivanje na sasvim konkretan značenjski okvir. Tu imamo u vidu kulturna dostignuća za koja odrednica orijentalno, islamski, osmanski ili orijentalno-islamski nije uvijek ni dovoljan, niti u suštini sasvim pripadajući atribut.” A ako govorimo o orijentalno-islamskom pisanom nasljeđu, ističe autorka, religijski predznak je obavezan jer slijedi duhovna dostignuća, sadržaje, znanja i estetske standarde islamskog Istoka. Autorka zaključuje da je naša pažnja upućena na znakove ili nagovještaje koji će nam, možda, otkriti predrasude i stereotipije prisutne u (aktuelnoj) upotrebi prošlosti, pri čemu muzejski prostor predstavlja osnovni prostor našeg ineresovanja, u svojstvu reprezenta „zajednice pamćenja”, koja određuje šta treba da se zapamti, a šta da se preda zaboravu.

Branislav Mitrović i Pavle Stamenović studiju su naslovlili *Tipološka geneza naslijedenih prostornih obrazaca u savremenim okolnostima građenja u Crnoj Gori*. Egzemplarno su se zadržali na primorskom pojasu. Oni naglašavaju da problematizacijom prostorne i stilske neodređenosti aktuelne arhitektonske produkcije u primorskom području Crne Gore, ova studija istražuje uslove za

njenu novu tipološku genezu, koja bi tumačenjem stečenih i istorijski potvrđenih prostornih sintaksi odgovorila na promjenljive potrebe društva u okolnostima ekonomske i profesionalne tranzicije. Zatim da, operacionalizujući logiku tradicionalnog primorskog graditeljstva, studija ispituje mogućnosti i potencijale za definisanje (uspostavljanje) integralne projektantske uloge u zaštiti dragocjenog arhitektonsko-urbanističkog naslijeđa, kroz savremeno disciplinarno i praktično djelovanje. Studija se bavi pitanjima kako intervenirati u zatečenim — starim prirodno stvorenim ambijentima, te koje su moguće korekcije i pravci budućeg razvoja — modeli profesionalnog ponašanja i uslovi zaštite koji omogućavaju adekvatni ekonomski razvoj, a istovremeno kvalitetno nadgrađuju tradiciju građenja.

Petar Ćuković je studiju naslovio *Modernizam Petra Lubarde u svjetlosti geneze jedne slike i odnosa prema tradiciji*. Čitaocu će na kraju pročitane studije biti jasno zašto se naš autor opredijelio da mnoge stvari pokaže i dokaže na primjeru Petra Lubarde i njegove slike *Noć u Crnoj Gori*. On ne spori da postoji relativno obimna literatura o slikarsko-umjetničkom djelu Petra Lubarde, u okviru koje su date i neke veoma značajne interpretacije njegovih ideja, ali i da se do danas ovo djelo, ipak, nije temeljitije analitički sagledalo, niti u svojoj ontogenezi, niti sa stanovišta njegovih filogenetskih oslonaca, a to je uslovljeno različitim *povijesno-kulturološkim razlozima*, skoro po pravilu prihvatanjem određenih kritičkih i istorijsko-umjetničkih stereotipa. Ćuković ističe da je bio vidan napor kritike tokom tridesetih godina da se u ranom Lubardinom slikarstvu obavezno identifikuju tragovi onovremene napredne evropske plastičke misli, kao pouzdanog znaka da se uči *evropski misliti* (R. Petrović), dok se istovremeno nastoje, s ne manje elana, utvrditi tačke oslonca u egzaltiranom tumačenju ovoga djela kao nečeg *autentičnog, originalnog, nacionalnog, našeg* (S. Popović, B. Popović). „Najzad, kada je u pitanju treće navedeno uporište u tumačenju Lubardinog slikarstva, odnosno narečeno uočavanje, priželjkivanje ili sugerisanje onog duhovnog supstrata koji je već imenovan kao *genius loci*, kao izraz *naše* tradicije, o kojoj i ovo djelo svjedoči, treba reći kako je naša kritika uočila nekoliko manje ili više opravdanih uporišnih tačaka u argumentaciji koja Lubardino slikarstvo vidi kao usidreno u *našoj* tradiciji, kao njen jedinstveni, majstorski pronađeni *modernistički izraz*” (Ćuković). Dalje se u ovoj studiji naglašava da Lubardin *Guslar* iz 1952, kao i nekoliko drugih varijacija na temu guslara, predstavlja, bez sumnje, najčistiju, i najsnažniju emanaciju ovog Lubardinog odnosa prema tradiciji: „Ovdje se *pictura-poesis* veza uzdiže do najsrećnijeg spoja novopronađenog modernističkog jezika i tradicijskog obrasca iz kojeg se nadahnjuje” (Ćuković).

Maja Bogojević se u studiji naslovljenoj *Crnogorska filmska umjetnost: Nacionalne alegorije* fokusira na kategorije nacionalne kulture i *filmičnosti*. Istraživanje se bavi, kako sama autorka ističe, nacionalnom filmskom produkcijom unutar jugoslovenske i postjugoslovenske produkcije, kombinujući pregled sociološkog i produkcijskog konteksta s individualnim filmskim reprezentacijama (dugometražnog igranog filma), njihovim međusobnim narativnim povezanostima, ali i mogućim reprezentacijskim kontradikcijama, uvezujući filmsku estetiku s filmskom reprezentacijom, kao elementom kolektivnog *imaginarnog* koji reflektuje društvo u datom trenutku. Autorkino ključno polazište analize sadržano je u pretpostavci da iako subjektivitet filmskih autora igra odlučujuću ulogu u stvaranju filmskog djela, konačni proizvod je, takođe, rezultat kolektivnog kreativnog napora, i da ove dvije činjenice nijesu kontradiktorne inskripciji filmskog autora u istorijski i društvenokulturni kontekst konstrukcije identiteta. Fokusirano na teme konflikta ruralnog/urbanog socijalističkog junaka, na sudar tradicionalnih i modernih svjetova, njihovih običaja, rituala, legendi i usmenih predanja, istraživanje je, u velikoj mjeri, posvećeno analizi djela Veljka Bulajića i Živka Nikolića unutar njihovog društvenokulturnog konteksta produkcije i recepcije (nacionalne i međunarodne), kao filmskim prethodnicima *novoj* postjugoslovenskoj crnogorskoj kinematografiji.

Svaki rad je autorska studija. Svaki rad je u segmentima, i kao cjelina, bivao prezentovan na sastancima tima. O svakom se naširoko raspravljalo.

Autorske studije sabrane u projektu čiji su rezultati pred nama svjedoče o velikom bogatstvu koje u različitim vidovima baštini kulturni prostor Crne Gore. Uz to, one u najvećoj mjeri interpretiraju genezu posebnih kulturnih ili umjetničkih fenomena, iz čega proishodi zajednički zaključak o izrazitoj otvorenosti crnogorskog kulturnog prostora, za koji je posebno karakteristična dinamika kulturnih prožimanja, suprotstavljena svakoj petrifikaciji i zatvorenosti.

Nenad Vuković, rukovodilac projekta